

УДК 94 (477) «18»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОСТАТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М. П. ДРАГОМАНОВА*

Показано основні історіографічні віхи драгомановської шевченкіани. Розкрито дискусійні аспекти генезису та сутності ідейних поглядів, оцінки непересічного поетичного таланту та суспільного впливу творчості Т. Г. Шевченка в теоретико-методологічних та публіцистичних інтерпретаціях творчої спадщини М. П. Драгоманова.

Ключові слова: драгомановська шевченкіана, постать Т. Г. Шевченка, творча спадщина М. П. Драгоманова.

Показаны основные историографические вехи драгомановской шевченкианы. Раскрыты дискуссионные аспекты генезиса и сущности идейных взглядов, оценки непреходящего поэтического таланта и общественного влияния творчества Т. Г. Шевченка в теоретико-методологических и публицистических интерпретациях творческого наследия М. П. Драгоманова.

Ключевые слова: драгомановская шевченкиана, личность Т. Г. Шевченка, творческое наследие М. П. Драгоманова.

У 1879 р. М. П. Драгоманов видрукував свою фундаментальну працю «Шевченко, українофіли й соціалізм», яка важлива з погляду на його бачення формування і становлення ідейних поглядів Т. Г. Шевченка, підходів до оцінок ідейної та творчої спадщини Кобзаря. У своїй монографії мислитель розкрив велич Т. Г. Шевченка для українства і звернув увагу на те, що «досі ніхто не зваживсь докладно розсудити» про постать великого поета на тлі тодішньої епохи. На прикладі творчості П. О. Куліша М. П. Драгоманов показав, що оцінки стосовно Кобзаря коливалися від апологетичних до негативних. Так, М. І. Костомаров розглядав Т. Г. Шевченка як «обранця народу». Спадщину українського поета прагнули оцінити й західноукраїнські діячі, зокрема Ом. Партицький, Є. Згарський, Ом. Огоновський, В. Барвінський,

С. Желехівський, розкриваючи різні аспекти його світогляду. Проте, на думку М. П. Драгоманова, і наддніпрянських, і галицьких українських діячів – «обожателів» Кобзаря – у ставленні до свого «пророка» об'єднувало те, що їхній погляд визначався не об'єктивністю й історичністю, а абсолютністю [4, с. 7, 8–13, 22–24].

У цій же праці М. П. Драгоманов окреслив теоретико-методологічні засади свого дослідження, порушивши питання про необхідність історичного й об'єктивного вивчення постаті Т. Г. Шевченка як поета і громадського діяча. Проте, на думку мислителя, це непросте завдання з погляду на відсутність докладних звісток та на неупорядкованість навіть творчої спадщини Тараса Григоровича, прикладами чого стали празьке (1876) й женецьке (1878) видання «Кобзаря» [4, с. 26–28].

М. П. Драгоманов акцентував увагу читача на тому, що не тільки молодий, а й середній період життя Т. Г. Шевченка, зокрема його перебування у Києві, Варшаві й Петербурзі, маловідомий. Ведучи мову про середній вік життя великого поета, М. П. Драгоманов відмітив впливи на нього панства Чернігівщини й Полтавщини, де він мав багато приятелів. Серед цього шевченківського кола спілкування він назвав кн. М. Г. Рєпніна-Волконського, гр. Я. П. де Бальмена, В. А. Закревського та С. А. Закревську. На основі згадок О. С. Афанасьєва-Чужбинського з «Воспоминаний о Т. Гр. Шевченке» (1861) М. П. Драгоманов побачив, що в цьому колі лівобережного дворянства ширилися європейські політичні думки, зокрема ідеї Французької революції, які справили вплив на Кобзаря.

У цей же період Т. Г. Шевченко цікавився й польськими книжками та журналами, творчістю А. Міцкевича. У Києві поет вивчав джерела про Я. Гуса та про гуситів. Проте М. П. Драгоманов цілком реалістично представляв життя Т. Г. Шевченка періоду 1843–1847 рр. як таке, що не мало в нього «ніякого систематичного погляду на життя й працю, який дає тільки систематична ж наука». За умов відсутності систематичної освіти та наявності лише знань Біблії, яку пізнавав у дяка, «Історії русів» і тих, що виніс із Академії мистецтв, кажучи словами М. П. Драгоманова, «тільки незвичайна врода (талант) поета та його мужицтво виводили його на просту дорогу з того туману, в якому його держала така наука» [4, с. 37, 38–40].

Аналізуючи чинники ідейних впливів на світогляд Тараса Шевченка, М. П. Драгоманов відмічав також київських друзів Кобзаря періоду Кирило-Мефодіївського братства. При цьому він стверджував,

що Т. Г. Шевченко приїхав із Петербурга до Києва «з готовими думками про волю України від московських царів», а відтак «не вчені братчики йшли попереду поета, а поет випередив їх». Серед звісток про Т. Г. Шевченка тієї доби Михайло Петрович особливо відмітив статтю «Україна» в «Колоколе» О. І. Герцена (1860) та витяг зі статті «Жизнь Куліша» (Правда, 1868) [4, с. 28–30, 33, 34].

На відміну від українського громадського діяча Ф. К. Вовка (д. Сірка) М. П. Драгоманов не ідеалізував Кобзаря. Тому мислитель виступав проти того, щоб характеризувати Т. Г. Шевченка за допомогою певних штампів, таких як «народний письменник», «избранник всего народа», «у которого вылился увесь мужицкий украинский світогляд, усі народні інтереси». Він заперечував те, що митець українського слова нібито був учителем, що писав для мужиків. Прагнучи зрозуміти зміст Шевченкової творчості, М. П. Драгоманов показав еволюцію поглядів поета від романтизму до реалізму з правдивими картинками щоденного життя, образами чиновництва, панства, солдатчини, москалів, українців, дівчат, горя політичного та соціального. На думку мислителя, Т. Г. Шевченко не був послідовним раціоналістом, а «кидався од безбожних викликів до віри в суд божий» [4, с. 41, 42–45, 48, 49].

М. П. Драгоманов віддав належне Т. Г. Шевченку в осмисленні проблеми волі в державі й громаді, в усвідомленні проблеми соціальної нерівності. При цьому мислитель розглядав погляди Кобзаря з цієї проблематики не статично, а динамічно, в розвитку за часів середнього і пізнього життєвого періоду. «История Малой России» Д. М. Бантиша-Каменського оживила історичну пам'ять Т. Г. Шевченка, яка жила в його свідомості на генетичному рівні. На цьому ґрунті особливе значення набула «Історія русів», яка запанувала у світогляді поета ідеями українського автономізму і козацького республіканізму. Водночас М. П. Драгоманов не поділяв думку М. І. Костомарова про те, що Т. Г. Шевченко ніколи не мав «мечтаній о местной независимости», і навів аргументи на користь протилежної точки зору.

Мислитель показав, що в 1846–1847 рр. Т. Г. Шевченко відійшов від «козацько-гетьманського сепаратизму 1845 р.», від гетьманського козаколюбства, від городского гетьманського духу і наблизився до низового, запорозького світосприйняття козацького періоду української історії. У цьому, на думку М. П. Драгоманова, виявився «справді незвичайний нюх, навіть нюх історика». Разом із тим нестача наукових знань про минуле й сьогодення призвела Т. Г. Шевченка до певної іде-

алізації старовини XVI ст., а розвінчання слави Гетьманщини, ненависть до Московського царства і нелюбов до влади Речі Посполитої не супроводжувалися висуненням «провідної ідеї», яка б надала Україні історичну перспективу [4, с. 53–55, 57–60].

М. П. Драгоманов вступив у полеміку з Ф. К. Вовком (д. Сірко) щодо соціалістичного характеру ідейних поглядів Т. Г. Шевченка. На думку українського політичного діяча, Кобзар цілком природно виступав проти кріпацтва селян, показував економічний бік царства, але зовсім не був ознайомлений зі спадщиною соціалістів XIX ст. Його соціальні погляди склалися під впливом реальної кріпосницької дійсності, Біблії та споминів про українське гайдамацтво, але за своїм змістом не можуть бути поставлені в один ряд з європейськими соціалістами того часу [4, с. 63, 65, 67, 70].

За твердженнями М. П. Драгоманова, Т. Г. Шевченко не належав не тільки до соціалістів, а й до дійсних революціонерів, не став навіть постійним громадським, «політично-соціальним» діячем. Адже в Кобзаря «не було міцної й ясної думки про поступ в історії, бо її й не могло бути в чоловіка, який думкою стояв на церковному ґрунті, не мав європейської науки й знав тільки російське життя часів Миколи І». Водночас М. П. Драгоманов характеризував Т. Г. Шевченка як «найгарячішого й найреволюційнішого думками між братчиками». Втім Михайло Петрович не ідеалізував діяльність Кирило-Мефодіївського братства, називаючи його «зародком практично працюючого українського руху». Аналізуючи останні роки життя Т. Г. Шевченка, М. П. Драгоманов критично ставився до того, щоб називати Кобзаря «практичним революціонером, а й практичним громадянином узагалі» [4, с. 75–77, 88].

М. П. Драгоманов вважав, що критично-історичний перегляд життя та діяльності Т. Г. Шевченка буде повчальним для українолюбців, українських громадянців. Насамперед, такий перегляд навчить, що «Кобзар» «є вже річ пережита». Хибами всієї української громади було й те, що вона не спиралася на впорядковану організацію українолюбців і народолубців, а відтак не висунула власної сміливої й вільної ініціативи. Слабкість українського руху спричинялася й зовнішніми обставинами: руїною, поділом України, її державною централізацією під владою імперії й перетворенням на провінцію. Все це не могло не позначитися й на життєвій і творчій долі Т. Г. Шевченка, який, за словами мислителя, був не обробленим золотом, не мав думок про прогрес історичний [4, с. 100, 101].

Останнє обумовлювалося не тільки тим, що Кобзар не долучився до європейської науки, а й «обірваністю» української історії, відсутністю в ній «поступу національного збору» і «крайової невіддільності». Зазначені чинники М. П. Драгоманов називав «темним і хитким ґрунтом», до якого прийдеться спуститись українським соціалістам, якщо вони визнають Т. Г. Шевченка однодумцем й захочуть ««одягти європейський соціалізм в одяг» думок і мрій українського селянства». Причому мислитель відмічав, що в Україні немає міського життя. Український політичний діяч вважав актуальним завданням «спинити б утікачку наших молодих людей од України й українства, давши їм змогу пізнати свою країну й породу й причепитись до всесвітніх думок і інтересів за поміччю українського письменства й показавши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві» [4, с. 118, 121, 132].

У 1880-х рр. М. П. Драгоманов знову вдавався до осмислення ролі та значення великого Кобзаря, адже збереження історичної пам'яті про нього залишалося актуальним завданням дня. У статті «Что такое украинофильство?» (1881) М. П. Драгоманов, полемізуючи з відомим публіцистом журналу «Русское богатство» ліберально-народницького напрямку Л. А. Паночині (Л. Алексєєвим), стверджував, що українофільство – рух «цілком правдивий і прогресивний», до якого належав Т. Г. Шевченко [5, с. 454–455].

У замітці «Війна з пам'яттю про Шевченка» (1882) М. П. Драгоманов показав, що «з могилою українського поета давно вже ведеться глуха війна, до якої покvapно прикладає рук премудра російська адміністрація». Навколо могили Кобзаря почали ширитися чутки, ініційовані поміщиками, про неї як «Мекку українських хлопоманів і хлопів», про «закопані ножі», про «нову гайдамаччину». Внаслідок цього за могилою поета було встановлено нагляд. Надійшли звістки, що сама згадка про Т. Г. Шевченка вважалася проступком [4, с. 146–147].

В «Автобиографической заметке» (1883) М. П. Драгоманов вів мову про вплив Т. Г. Шевченка на українську студентську молодь університету св. Володимира в Києві, яка мріяла про встановлення в Україні «старої козацької республіки і про повстання селян» на кшталт поетично описаної Кобзарем гайдамаччини 1768 р. Проте такі радикальні настрої були притаманні меншій частині студентів-українців. Більшість із них не виходила за межі національного культурництва [3, с. 43–44].

Як свідчить лист М. П. Драгоманова до Київської Старої Громади від 8 лютого 1886 р., постать Т. Г. Шевченка, безсумнівно, мала вплив на український рух пореформених років. «Увесь прихильний українству рух в 60-ті роки, – писав Михайло Петрович, – був на кредит віршів Шевченка, таких як «Сон», «Кавказ» і т. ін.». І попри всі труднощі утвердження ідеології українського руху, український мислитель стверджував, що «... тим часом все-таки Шевченка в кишеню не сховаєш...» [4, с. 525, 529].

У тому ж листі до київських громадян він визнавав: «Я був загнався думкою, що Шевченко – вже пережитий фазис, що новий укр[аїнський] рух піде далі, по новосвропейській дорозі, а тепер бачу, що не тільки маса українофілів, а й українофільські писателі не тільки в Галичині, а й в Росії ще не догнали й Шевченка років на 10–20» [4, с. 540]. Оцінюючи стан української літератури 1880-х рр., М. П. Драгоманов дійшов висновку про «явний упадок ідейний і навіть чисто літературний». На його думку, поезія того часу майже не оновлювалася новими мотивами, а переспівувала творчість Т. Г. Шевченка, переважно «його козакофільство й формальний націоналізм» [3, с. 461].

У тому ж 1886 р. М. П. Драгоманов написав у Женеві лист «Двадцятип'ятилітні роковини смерті Т. Шевченка і галицькі народівці». У ньому зазначалося, що ідейні прапори народівців «мають мало спільного з ідеями Шевченка і його українських прихильників». Адже поет не належав до апостолів якого-небудь клерикалізму, проте «явно виходив навіть за границі традиційного християнства». М. П. Драгоманов нагадав основні гасла українських прихильників Т. Г. Шевченка 1873 р.: федералізм у справах національно-політичних, демократизм у справах соціальних і раціоналізм у справах культурних. До інтересів русино-української нації, на думку мислителя, «далеко більше підходять засади партій радикально-прогресивних, ніж консервативних», а найменше – «ідеї і цілі партії клерикально-ультрамонтанської». Чергові роковини великого русино-українського поета має стати поштовхом до заснування *«незалежної прогресивної русино-української партії*, котра би мала на оці тільки інтереси *всього русино-українського народу...*» [4, с. 148–150].

Листування М. П. Драгоманова з Київською Старою Громадою засвідчує, що український діяч опікувався справою видання творів Т. Г. Шевченка. Так, у листі до київських громадівців від 3–12 лютого 1887 р. він зазначав, що повне видання «Кобзаря» слід було б видати у світ ще 1862 р. і радів розповсюдженню цензурного видання в кіль-

кості 20 тис. примірників за останні шість років. Водночас М. П. Драгоманов уважав за необхідне поспішати з безцензурним невідомим публіці виданням «Кобзаря» [8, с. 538, 584–585].

М. П. Драгоманов докладав чимало зусиль задля знайомства західноукраїнської громади з життям і творчістю Т. Г. Шевченка. За змістом ця діяльність відзначалася різноманітністю: від поштових переказів літератури з шевченківським «Кобзарем» до направлення матеріалів про Кобзаря для друкування в місцевих часописах. Так, наприклад, у 1889 р. М. П. Драгоманов написав для книги «Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті» (Львів, 1890) три таких матеріали, зокрема до історії арешту Т. Г. Шевченка в 1859 р., про французький переклад «Катерини» та про поезії Кобзаря в народних вустах. Судячи з них, український діяч був вельми зацікавленим у тому, щоб історична пам'ять про Кобзаря ґрунтувалася на вірогідних матеріалах, які б набули більшого поширення [4, с. 277, 289–296, 565].

У праці «Добавление к автобиографической заметке для г[осподина] Leon Sichler в начале февраля 1889 [года]» М. П. Драгоманов відмічав, що в першій половині 1880-х рр. він уважав твори Т. Г. Шевченка з ідейного боку вже «пунктом пережитим». Проте незабаром він переконався, що для галицьких і російських українофілів, навіть для найрозумніших із них «потрібно ще чимало розумової праці, щоб наздогнати навіть Шевченка». У середині 1880-х рр. М. П. Драгоманов відкрив публічну передплату на видання повного зібрання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Характерно, що це не знайшло підтримки ані серед галицьких «офіційних прихильників» Шевченка, ані серед колишніх своїх українських друзів з Росії і загальмувало процес виходу у світ цього видання [3, с. 74, 75].

Між тим, як помітив М. П. Драгоманов, різні верстви громадськості пореформеної Росії цінували творчість великого українського поета. На підтвердження цього Михайло Петрович навів позитивні оцінки стосовно Т. Г. Шевченка з боку більшості російських літературних критиків, зокрема М. О. Добролюбова, О. М. Пипіна, М. Г. Чернишевського. Винятком був В. Г. Белінський. На основі листів і щоденника Т. Г. Шевченка М. П. Драгоманов установив, що творчість Кобзаря викликала симпатію в середовищі московських слов'янофілів і петербурзьких лібералів. Він був свідком того, як читають в оригіналі й вельми емоційно сприймають Кобзаря прості великороси. Це пояснюється тим, що український поет писав живою народною мовою, ство-

рюючи яскраві образи, які завжди людям до серця. На думку Михайла Петровича, творча спадщина Т. Г. Шевченка цілком придатна для того, щоб зробити на її основі «і органічні словарі, і органічні граматки» [3, с. 83, 90, 91, 95].

У 1891 р. М. П. Драгоманов видав у світ працю «Чудацькі думки про українську національну справу», яка містить декілька високих оцінок спадщини Т. Г. Шевченка. По-перше, український мислитель поставив Кобзаря в один ряд із найвидатнішими українськими письменниками, поряд із Григорієм Квіткою-Основ'яненком, Марком Вовчком, Юрієм Федьковичем, Панасом Мирним, Іваном Франком, які засобами художнього слова розглядали не вузьконаціональні, а загальнолюдські проблеми. По-друге, М. П. Драгоманов віддавав належне Т. Г. Шевченку як одному з учасників Кирило-Мефодіївського товариства, програму якого назвав «найрозумнішим з усього, що вигадало українолюбство». У замітці «Інтерес галицько-руської літератури (Уривок)» (1893) М. П. Драгоманов відмічав велику популярність шевченкового слова серед простої української публіки, яка «розкупила десятки тисяч екземплярів «Кобзаря»» [4, с. 328, 358, 401].

Належним чином оцінюючи внесок Т. Г. Шевченка в українську національну справу, М. П. Драгоманов і в 1890-х рр. залишався на позиціях об'єктивної історичної оцінки цієї непересічної постаті. З цього погляду показовою є його праця «Т. Шевченко в чужій хаті його імені («Кобзар Тараса Шевченка». Видання Товариства імені Шевченка, ч. I–II, у Львові, 1893)» (1893). Позитивно відмічаючи вихід у світ у 1893 р. львівського видання «Кобзаря» заходами Товариства імені Шевченка, український мислитель піддав різкій критиці редактора видання О. Огоновського за цілу низку літературознавчих аспектів, а насамперед за апологетику й ідолопоклонність стосовно Т. Г. Шевченка. Натомість М. П. Драгоманов переконливо показав, що аналіз постаті великого майстра українського слова має бути морально правдивим, без замовчування «несимпатичних точок» його біографії. Такий же підхід М. П. Драгоманов поширював і на творчість великого Кобзаря. Так, у замітці «Слівце про цинізм у літературі» (1893) він відмічав наявність «полови», «цинічного елементу» в шевченківській поезії, хоча при цьому стверджував, «що в нього [Т. Г. Шевченка. – С. С.], може, найменше цинічного й обсценного елементу, ніж у іншого поета...» [4, с. 404–415, 434–435].

У «Листах на Наддніпрянську Україну» (1893–1894) М. П. Драгоманов згадував, що в 1850-х рр. твори Т. Г. Шевченка таємно пере-

писувалися гімназистами поряд з поемами К. Ф. Рилєєва «Войнаровський» і «Исповедь Наливайки» і «читалися з однаковим запалом». Це й не дивно, бо творчість поета-декабриста К. Ф. Рилєєва була яскравим зразком українофільства в російському письменстві, а деякі сюжети з української історії перегукувалися у творчості двох поетів. За часів університетського навчання Михайло Драгоманов поділяв думки тих, хто не визнавав Тараса Шевченка «за готового вже великого поета». Це однак не стало перепорою того, що він проголосив одну з кращих і найрадикальніших надгробних промов під час церемонії поховання поета в Україні [3, с. 435–439].

У тій же праці М. П. Драгоманов знову звернувся до проблеми формування світогляду Кобзаря. Для розуміння ідейної генези Т. Г. Шевченка важлива теза М. П. Драгоманова про абсолютний зв'язок великого поета і мислителя з політичним твором «Історія русів». Більше того, він показав, що творчості Т. Г. Шевченка передували думи і поеми К. Ф. Рилєєва, «Історія русів», «Товариство об'єднаних слов'ян», «Полтава» О. С. Пушкіна, і всі ці явища літературного й суспільно-політичного життя були відомі Кобзарю, вплинули на його формування як особистості. Безсумнівно, на вільнодумний дух Т. Г. Шевченка також мали вплив його безпосередні контакти з лівобережним освіченим панством, деякі представники якого, наприклад гр. Я. П. де Бальмен, О. В. Капніст, І. П. Капніст, кн. М. Г. Рєпнін-Волконський та ін., були знайомі з ліберальними, просвітницькими ідеями Заходу і у своєму світогляді навіть не цуралися деяких народолюбних підходів стосовно українських селян. Усе це потрапляло на сприятливу селянську соціальну основу геніального поета і розвивало у нього «національну свідомість і народолюбство» [3, с. 441, 450–452].

У праці «Листи на Наддніпрянську Україну» М. П. Драгоманов пропонував керуватися в оцінці Т. Г. Шевченка принципом історизму і «не підкладати» великому поету думки, що з'явилися в українолюбців уже після нього. Так, на відміну від Б. Д. Грінченка, він не вважав, що Т. Г. Шевченко ставив на меті виробляти окрему українську літературу, а користувався й російською, пишучи свої повісті і навіть «Дневник». Відтак мислитель не бачив між Т. Г. Шевченком, з одного боку, і М. І. Костомаровим та П. О. Кулішем, з іншого, великої різниці в ідеології, в українській національній самосвідомості [3, с. 452].

Отже, творча спадщина М. П. Драгоманова містить численні оцінки й інтерпретації декількох важливих проблем шевченкіани, зокрема таких, як генеза, сутність та особливості світогляду та творчос-

ті Т. Г. Шевченка, впливу його постаті та ідей на суспільство України та Росії. Окрім теоретичних аспектів шевченкіани, які представлені у спадщині М. П. Драгоманова достатньо системно, концептуально, він накреслив її методологічні засади. Ними стали інтерпретовані мислителем принципи історизму та об'єктивності. Прагнення до утвердження критичного і водночас правдивого образу Т. Г. Шевченка, що простежується у творчості М. П. Драгоманова, мало велике значення в процесі пошуків українською елітою національного самоусвідомлення.

Бібліографічні посилання

1. **Антохій М.** Шевченкознавство / М. Антохій // Енциклопедія українознавства / голов. ред. Володимир Кубійович [та ін.]. – Л., 2000. – С. 3823–3835.
2. **Драгоманов Михайло.** Із наукової спадщини / Михайло Драгоманов; редкол.: В. П. Андрущенко (голова) [та ін.]. – Кн. 1 : Політологія. Культурологія / упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенник. – К.: Знання України, 2010. – 595 с.
3. **Драгоманов Михайло Петрович.** Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / Михайло Петрович Драгоманов / редкол.: О. Є. Засенко (голова) [та ін.]; упоряд. та примітки І. С. Романченка. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1970. – 532 с.
4. **Драгоманов Михайло Петрович.** Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / Михайло Петрович Драгоманов / редкол.: О. Є. Засенко (голова) [та ін.]; упоряд. та примітки І. С. Романченка і В. В. Лисенко. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1970. – 596 с.
5. **Драгоманов М. П.** Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
6. Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / упоряд.: В. А. Короткий (керів. авт. колект.) [та ін.]. – Дрогобич: Коло, 2011. – 740 с.
7. Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – Вип. 79: Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / редкол.: Юрій Буряк (голов. ред.) [та ін.]; упоряд. текстів і листування: Варвара Шульга. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв; вид-во «Фенікс», 2009. – 464 с.
8. Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – Вип. 84 (2): Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / редкол.: Юрій Буряк (голов. ред.) [та ін.]; упоряд. текстів і листування: Варвара Шульга. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв; вид-во «Фенікс», 2011. – 640 с.

Надійшла до редколегії 01.02.2013